

GRAMMATIK MA'NO IFODALOVCHI VOSITALAR: TILNING TIZIMLI VA FUNKSIONAL TAHLILI

Andijon davlat universiteti

Axmadjonova Kamola Rashidbek qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning eng murakkab va fundamental tushunchalaridan biri — grammatik ma'no hamda uning moddiy ifodalovchilari tahlil qilinadi. Tadqiqotda grammatik shakl va ma'no o'rtasidagi dialektik bog'liqlik, o'zbek tili qurilishida affiksatsiya, analitizm, yordamchi so'zlar, intonatsiya va so'z tartibining tutgan o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, grammatik ma'nolarning lug'aviy ma'nolardan farqli jihatlari va ularning nutqiy jarayondagi universalligi masalalari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: grammatik ma'no, grammatik vositalar, affiksatsiya, analitizm, yordamchi so'zlar, so'z tartibi, intonatsiya, morfologik shakl, o'zbek tilshunosligi.

Аннотация: В данной статье анализируется одно из самых сложных и фундаментальных понятий лингвистики — грамматическое значение и его материальные показатели. В исследовании научно освещаются диалектическая связь между грамматической формой и значением, роль аффиксации, аналитизма, служебных слов, интонации и порядка слов в структуре узбекского языка. Также обсуждаются отличия грамматических значений от лексических и вопросы их универсальности в речевом процессе.

Ключевые слова: грамматическое значение, грамматические средства, аффиксация, аналитизм, служебные слова, порядок слов, интонация, морфологическая форма, узбекское языкознание.

Annotation: This article analyzes one of the most complex and fundamental concepts of linguistics — grammatical meaning and its material indicators. The

research scientifically highlights the dialectical connection between grammatical form and meaning, the role of affixation, analytism, auxiliary words, intonation, and word order in the structure of the Uzbek language. Furthermore, the differences between grammatical and lexical meanings, as well as the issues of their universality in the speech process, are discussed.

Keywords: grammatical meaning, grammatical means, affixation, analytism, auxiliary words, word order, intonation, morphological form, Uzbek linguistics.

Til — murakkab va o‘ta tartibli tizimdir. Bu tizimning faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlaydigan asosiy omillardan biri grammatik ma‘no tushunchasidir. Agar biz tilni bino deb tasavvur qilsak, leksik birliklar (so‘zlar) binoning g‘ishti, grammatik ma‘nolar va ularni ifodalovchi vositalar esa bu g‘ishtlarni bir-biriga mustahkam bog‘lab turuvchi qorishmadir.

Grammatik ma‘no — bu so‘zga xos bo‘lgan o‘ta umumlashgan, mavhumlashgan ma‘nodir. U predmetning rangini, shaklini yoki sifatini emas, balki uning boshqa predmetlarga munosabatini (kelishik), sonini (ko‘plik), bajaruvchisini (shaxs-son) yoki bajarilish vaqtini (zamon) anglatadi. Grammatik ma‘no har doim moddiy bir ko‘rsatkichga, ya‘ni vositaga ega bo‘lishi shart. O‘zbek tilshunosligida ushbu vositalar bir necha yirik guruhlariga bo‘linadi.

Sintetik vosita: Affiksatsiya va uning morfologik tabiati

O‘zbek tili tipologik jihatdan agglutinativ (qo‘shiluvchi) tillar sirasiga kiradi. Bu shuni anglatadiki, o‘zbek tilida grammatik ma‘nolarni ifodalashning eng asosiy va eng qadimiy usuli bu **affiksatsiya** (o‘zakka qo‘shimcha qo‘shish) usulidir.

So‘z o‘zgartuvchi affikslar

Bu turdagi qo‘shimchalar so‘zning asosiy lug‘aviy ma‘nosiga tegmadi, balki unga turli munosabat shakllarini yuklaydi:

- **Kelishik qo‘shimchalari:** Otni boshqa so‘zlarga (ko‘pincha fe‘lga) tobelashtirib bog‘laydi. Masalan, tushum kelishigi (-ni) harakat ob‘ektini ko‘rsatsa, jo‘nalish kelishigi (-ga) harakat yo‘nalishini belgilaydi.
- **Egalik qo‘shimchalari:** Predmetning biror shaxsga qarashlilikini bildiradi. Bu o‘zbek tili uchun juda muhim grammatik kategoriya bo‘lib, nutqda egalik munosabatlarini aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Shakl yasovchi affikslar

Bu guruhga so‘zning ma‘lum bir grammatik turini (masalan, fe‘lning zamon yoki mayl shakllarini) hosil qiluvchi qo‘shimchalar kiradi. Fe‘l tizimidagi nisbat qo‘shimchalari (-dir, -il, -sh) harakatning bajaruvchi va ob‘ekt orasidagi munosabatini o‘zgartirsa, zamon ko‘rsatkichlari harakatning so‘zlanib turgan vaqtga nisbatini beradi.

Analitik vositalar: Ko‘makchi fe‘llar va ularning semantikasi

Grammatik ma‘no har doim ham bitta qo‘shimcha orqali ifodalanavermaydi. Ba‘zan u ikki yoki undan ortiq so‘zning birikishidan hosil bo‘ladi. Buni biz **analitik usul** deb ataymiz.

O‘zbek tilida fe‘lning ma‘no qirralari juda boy bo‘lib, ularni faqat qo‘shimchalar bilan berib bo‘lmaydi. Bu yerda ko‘makchi fe‘llar yordamga keladi. Masalan:

- *O‘qib chiqdi* – harakatning boshidan oxirigacha, to‘liq bajarilganligini bildiradi.
- *O‘qib ko‘rdi* – harakatni sinab ko‘rish, tajriba qilish ma‘nosini yuklaydi.
- *O‘qib tashladi* – harakatning tez va shiddat bilan bajarilganini anglatadi.

Bu misollardagi "chiqdi", "ko'rdi", "tashladi" so'zlari o'zlarining mustaqil leksik ma'nosidan voz kechib, yetakchi fe'lga qo'shimcha grammatik ma'no (harakat tarzi) berish uchun xizmat qilmoqda.

Yordamchi so'zlar tizimi. Mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan, lekin gap bo'laklari o'rtasida turli grammatik munosabatlarni shakllantiruvchi so'zlar grammatik vositalarning muhim qismini tashkil etadi.

- **Ko'makchilar:** Ular kelishik qo'shimchalarining ma'nosini to'ldiradi yoki o'rni bosadi. "U bilan keldi" (birgalik), "Siz uchun yozdim" (maqsad), "Daryo bo'ylab" (yo'nalish). Ko'makchilar tilning sintaktik aloqalarini yanada aniqlashtiradi.
- **Bog'lovchilar:** Gaplarni mantiqiy-grammatik jihatdan birlashtiradi. Sabab-natija (*chunki, shuning uchun*), zidlash (*lekin, biroq*), biriktirish (*va, hamda*) munosabatlari bog'lovchilar orqali yuzaga chiqadi.
- **Yuklamalar:** So'zlarga qo'shimcha ma'no nozikliklarini (so'roq, ta'kid, ayirish, o'xshatish) qo'shadi. Masalan, "Senmi?" degandagi *-mi* yuklamasi butun gapning grammatik xarakterini so'roq gapga aylantiradi.

Sintaktik sathda grammatik ma'no so'zlarning ketma-ketligida namoyon bo'ladi. O'zbek tili uchun so'z tartibi asosan barqaror: ega – to'ldiruvchi – hol – kesim.

So'z tartibining o'zgarishi (inversiya) nafaqat uslubiy, balki grammatik vazifani ham bajaradi.

1. *Maktabga bugun bordim.* (Odatdagi tartib).
2. *Bugun bordim maktabga.* (Urgu kesimga va holga ko'chgan).

Shuningdek, aniqlovchi har doim aniqlanmishdan oldin kelishi shart. Bu qoidaning buzilishi so'z birikmasining grammatik butunligiga putur yetkazadi.

“Yaxshi odam” birikmasida “yaxshi” sifat bo‘lsa, “Odam yaxshi” deganda u kesim vazifasini ola boshlaydi.

Ohang (intonatsiya) tilning eng jonli va hissiy vositasidir. Grammatik jihatdan ohang gapning maqsadga ko‘ra turlarini farqlaydi. Darak gapda ovoz pasayishi, so‘roq gapda esa ma’lum bir bo‘lakda ovoz ko‘tarilishi kuzatiladi.

Urg‘u ham grammatik vosita bo‘la oladi. Masalan, o‘zbek tilida urg‘u so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushishi qonuniyatdir. Ammo ba’zi holatlarda urg‘uning o‘rni grammatik shaklni belgilaydi:

- *Yozmá!* (Inkor buyruq fe‘li — urg‘u birinchi bo‘g‘inda).
- *Yozmá* (Sifatdosh — urg‘u oxirgi bo‘g‘inda).

Bundan tashqari, tovush almashishlari yoki tovush orttirilishi (ichki fleksiya elementlari) ham ba’zi tillarda, jumladan, o‘zbek tilining ba’zi shevalarida yoki tarixiy taraqqiyotida grammatik ma’no ifodalashda ishtirok etgan.

Grammatik ma’nolarning o‘zaro hamkorligi

Amaliy nutqda ushbu vositalar kamdan-kam holatlarda alohida ishlatiladi. Odatda bitta gapda ham affiksatsiya, ham yordamchi so‘z, ham ohang birgalikda ishlaydi. Masalan: “*Ertaga akam bilan kutubxonaga boramizmi?*” Bu gapda:

- *-m* (akam) — egalik (affiksatsiya);
- *bilan* — birgalik (yordamchi so‘z);
- *-ga* — yo‘nalish (affiksatsiya);
- *-miz* — shaxs-son (affiksatsiya);
- *-mi* — so‘roq yuklamasi;
- Intonatsiya — umumiy so‘roq ohangi.

Ushbu vositalarning sintezi natijasida tilning murakkab va tugal fikrni ifodalash imkoniyati yuzaga keladi.

Xulosa. Grammatik ma'no ifodalovchi vositalarni o'rganish tilning ichki imkoniyatlarini tushunishga yo'l ochadi. O'zbek tilida bu vositalar tizimi nihoyatda rivojlangan bo'lib, u muloqot jarayonida eng nozik ma'nolarni ham aniq yetkazish imkonini beradi. Affiksatsiyaning ustunligi, ko'makchi fe'llarning boyligi va ohangning o'ziga xosligi o'zbek tili grammatikasining o'zgarmas ustunlaridir. Ushbu vositalarni to'g'ri qo'llash nutq madaniyati va savodxonlikning asosiy mezoni bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. "O'zbek tili grammatik terminlarining izohli lug'ati". – Toshkent, 1999.
2. Sayfullayeva R., Qurbonova M. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". – Toshkent, 2009.
3. Ne'matov H. "So'z ma'nosi va uning grammatik shakli".
4. Nurmonov A. "O'zbek tilining nazariy grammatikasi". – Toshkent, 2001.